

126
6

अथ

Saraswat Vyakarnam

सारस्वत व्याकरणम् ।

पूर्वाध्वम् ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितम्

126
6

126
6

924
6

पुस्तक सारस्वत पत्रिका ३०

126
6
✓

अभिज्ञान शास्त्राचार्यः श्रीमद्व्यासदेवः श्रीमद्भगवत्पुत्रः श्रीमद्भगवत्पुत्रः

अहं प्रभुमूर्तिस्वरूपान्तराः सारस्वती कोटिः सरस्वती संवर्धनी प्रक्रियां कोटिः साधना क्रियां क्रतुं कोटिः सरलं कुर्वे किं क्रतो परमात्मनं पणम्
 कस्येति ऊयेना लधीच्छि सिद्धये ॥ कथं ह तं प्रक्रियां नाति विस्तारं ॥ १ ॥

सम० २०

९

श्रीमन्माहागणाधिपतयनमः प्रणम्य परमात्मानं कालधीच्छि सिद्धये
 सारस्वती मज्जं कुर्वे प्रक्रियां नाति विस्तारं १ इन्द्रादयोऽपि
 यस्यानेन मयुः शब्दवर्धेः प्रक्रिया न स्पृहन्मस्य ह्यमो वक्तुं नरक
 यम २ तत्र तावत्संज्ञासंभव हाराय संगृह्यते अष्टकत्वं समानाः
 अनेन प्रसाहार गृहणीयं वणाधिरिगण्य नै तेषां समानसंज्ञा च भि
 धी नै तेषु सत्रेषु संधि रं नु संधे योऽनिवहितत्वात् विवक्षितं तु
 संधिर्भवतीति नियमात् लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रसा
 अहस्यदीर्घपूतमेदाः सवर्णा एतेषां हस्यदीर्घपूतमेदाः परं
 स्परं सवर्णाभरणेन लोकाश्चैषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति ततो लोक
 त एव हस्यादिसंज्ञाज्ञातया एकमात्रो हस्यः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमा

तत्र तस्मिन्मेषे नावत्
 प्रादो संव्यवहाराय सं
 ज्ञासं गृह्यते

यः

९

त्रलुतः संजनं चार्द्धमात्रकं एषामन्येषु दानादिभेदांसन्ति उच्चैरुपलभ्य
मान उदात्तः नीचैरनुदात्तः समवृत्त्या स्वरितः ए ऐ ओ औ सध्य हारा
णि एषां हस्तानसन्ति उभये स्वरः अकारादयः पञ्च चत्वार एकारा
दय उभये स्वरः उच्यंते अथ जानामिनः अर्वा वज्रस्वरानामि
न उच्यंते अनुक्ता तासां च स्वरः प्रत्याहारं जिग्राहेषया यं जनान्य
नुक्ता मन्ति तय वरल नृणामनुम ऊट च धम जु उ द ग व स्व फ
छ ट थ चु ट त क प श ष स प्रथनाभ्याम् अस्याहारं जिघृक्षता अथ
नाभ्याम् एते वराणि ग्राह्या आदि वरोन्ति न सह ग्रह्यमाणान्ताम्
प्रत्याहारं तेषां हि अकारो वकारेण सह ग्रह्यमाणोऽवप्रत्याहा
रः स च उच्यते अशुक्ल ए ऐ ओ औ तय वरल नृणामनुम ऊ म ऊ

अकारात्पञ्चमे हसंतेमः ॥ ७ ॥ अकारस्य सविक्रान्तो नास्ति
प्रवितुमर्हति ॥ ७ ॥

तत्र ३

सां० स्प०

९

यन ३

ता ५

टचधेन नउद्गवश्येतावत्संख्याकः संपद्यते चरतकप इतिचपप्रसा
हारः कटधवयऊनप्रसाहारः नउद्गवश्येतावत्संख्याकः एवं यत्र
यत्रयेनप्रसाहारेण के संसप्तत्रैग्राह्यः संख्यानियमस्तुनास्ति ॥ हसासंजन
निहकारादयः सकारांतावर्णाहसासंजनानि भवन्ति स्वरहितं संजनं ते स्वकारः स
त्वमुखोच्चारणार्थे संज्ञकः काव्यश्चेत् प्रसयाद्यतिरिक्तकसौचित्यकार्यायोच्यमा
णो वर्णाहसंज्ञको भवति यस्येत्संज्ञातस्य लोपः वर्णादशनिं लोपः वर्णादिरोधो लोपश्च
प्रसयादशनिं लोपमित्रवदणमः शत्रुवदादेशः स्वरानन्तरिता हसा संयोगः कुचैः ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
वर्गः उकारः पंचवर्णापरिग्रहणार्थः अरे दो नामिनो गुराः नामिनः स्थानिका अर
ओ ए ते गुण संज्ञकाः आरे ओ वृद्धिः आ आर ए ओ ए ते वृद्धि संज्ञकाः अनास्वरादिभिः
अनायस्यस्य सदादि वर्णादिसंज्ञको भवति अनास्वरोपि धा अना हर्णमात्रासू
चोयो वर्णः स उपधा संज्ञको भवति असंयोगादि परोक्षस्यो लघुः विसर्गानुत्प्रावसं
योगादि परोक्षस्य गुरुः मुखनासिकाभ्यां उच्चार्यमाणो नानासिको भवति अनेदि
विद्विसर्गः सिरोविद्युननुत्प्रावः ॥ इति संज्ञा प्रक्रिया ॥ अचुनास्वसंचिरमि धीयते

परसपरवर्ताना समेवनाप

२

पाषाणपिस्त्रिका न्यायन रेफस्य धौज ननेकुतो न भवति
त्रिधारेकस्य लक्षणात् ६

स्वरद्वयप्रभोजातिहसंस्थोपरिगच्छीतिप्रवशानेनिसिद्धिः

इयं स्वरं इव लोयलमापद्यते स्वरपरे दधिश्चैनय इति स्थिते दधयश्चैनय इति तावन्ति त्वसे
हसः स्वरापरे रेफ हकारवर्जितो हसो हसे परे धिर्भवति इति चकारस्य धितं पुनर्धितं
प्राप्ते धिते प्राप्ते पुनर्धितं न भवति कुर्वे जवाः सप्तानां कृते परे जवा भवति इति पूर्व
धकारस्य दकारः सवर्गा लघ्विग्या वर्गे रासवर्गा इति वचनात् यथा संस्थं वा नक्तं
स्वरहीनं परे रासं योज्यम् इच्छानय इति सिद्धं गोरी श्रुतं अहं इति विशेषणान्ना
रेफस्य धितं राद्ये पोधिः स्वरपूर्वाद्देफात्तपरा यपोधिर्भवति जलं विकान्यायेन रे
फस्योर्द्धगमनं गोप्यं स्वर इत्यनुवर्तते एवमन्यात्रापि यत्र न स्यात्तत्राक्षरं कार्यं
संस्थितं सवर्गं स्त्रां तरासं ~~न~~ नृतिज्ञातया गं यत्र यस्मिन् न नस्मा या ५
मिलित्यने उवं उवलो नित्यमापद्यते स्वरपरे मधुश्च मध्वश्च ऊर् ऊव
गौरितमापद्यते स्वरपरे पित्प्रथः पिप्रथः ललम् लवर्गो लित्यमाप
द्यते स्वरपरे लश्च नवंधः लनुबंधः एप्रय एकारोऽप्रय भवति स्वरपरे
नश्च नयनं ओश्च श्रीकारोऽव भवति स्वरपरे भोऽप्रति भवति गवादेः रवः

अपुनंगतानांप्रपुनरथानां न द्वौ कयोश्च दशानक्षवाजिनो ॥ पदाति शंख्या च द्विंशत नक्षमक्षौ
हिनीतां मुनयो वदेति ॥ ३ ॥

सा. स.
३

राजिमोऽस्तादौ यत्तया गोश्रुः श्रोगवाद्यः जोइंरुः गवेइंरुः श्रुए श्रुश्रवजो
श्रुजिनं श्रुवाजिनं प्रकुठः उश्रो श्रो श्रो श्रो प्रोठः प्रकुठिः प्रोठिः स्वइंरु
श्रुए एरेरे स्वइंरु एति स्वरीणा श्रुए उठो एति श्रुहोति एति स्वना
क्वचित्स्वरवत्यकारः यथा व्यपरिमाणे गोयतिः श्रुश्रवगोयतिः ग
वांमिश्रीभावे गोयतिः ऐश्राव ऐकार श्राव भवति स्वरपरे नेश्रुकेः नाय
कः श्रुश्राव श्रुकार श्राव भवति स्वरपरे तोइठ तोविठ ताइठ खो
लोपिपवापंदाते पदाते स्थितानामयाही नायकारवकारयो लोपशवा
भवति ते आगता त आगता तथा गता पटोइठ पटविठ पटइठ त
सौएतत् तस्मा एतत् तस्मा येतत् तोइमो ताइमो ताविमो लोप
सिपुनन संविष्टं दसितु भवति ठेस्वइति ठेस्वययिति ठेस्वययिति ३
एदेतोतः पंदाते स्थिता दकारा दकारा च परस्याकारस्य लोपो भवति ३

सर

सा०त्व

8

अणं अणारणं शीतकृतः शीतार्तः दुस्वकृतः दुस्तार्तः लज्जल अवणलिवयोप
 रसहअलभवति तवलकारः तवल्लकारः अल्लवर्णयोः मिथुसावर्णयं कावर्ण्यं हो
 तल्लकारः होल्लकारः होतृकारः परिअंकः पल्लयंकः पय्यंकः एऐऐ अवर्णलिकारे
 एकारेचपरसहएकारोभवति तव एषा तवेषा तव ऐत्यर्थं तवैष्यय्यं शो शो शो
 अवर्णश्लोकारे श्लोकारेचपरसहश्लोकारोभवति तवश्लोदनं तवोदनं तवश्लो
 न्नसं तवोन्नसं श्लोश्लोतोर्वो अवर्णश्लोश्लोतोपरयो वासहश्लोकारोभवति स
 मासंसतिविंवश्लोश्लोविर्वोश्लोविर्वोश्लोस्थूलश्लोतुः स्थूलोतुःस्थूलोतुः समासे
 इति किंतु कश्लोश्लोतवोश्लो ० इति स्वरसंधिः ० अथप्रकृतिभावउच्यते नामी
 अदसोमीरा हसंधिन्नप्राप्नोति अमीआदीसा अमीअअ अमीएउका अदसः
 किं अम्यसौ व्यधिते इचउचएचव्ये इकारांतउकारांत एकारांतअश्लोश्लोतव

8

तमानः संधिं न प्राप्नोति मणीकादि नर्जं अमीमत्र पदमत्र माते प्रापय मणीकादि
वर्जं इति किं मणी इव मणी इ रोदसी इव रोदसी इव दंपती इव दंपती व प्रोनीक
तः आकारमोकारनिवात एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति आरयं मन्यसे नाश्रु
स्था तव्यं अमपेति इ इ पश्य उ उ निष्ठ प्लुतः प्लुतश्च संधिं न प्राप्नोति दूरादा-
काने टेः स्तुतः दूरादाकाने गाने रोदने विचारे चटः प्लुतो भवति देवदत्त एति हारि
हेति ० इति प्रकृतिसंधिः ० अथ व्यंजनकार्य उच्यते चपाश्रवे जवाः पदांते वर्तमाना
श्च पाजना भवत्वे परे वाक्यथा वाग्यथा नमे जमावा पदांते वर्तमानाश्च पाजने परे
जमावा भवति कवि ससाकं जमा इह मा वाक्मात्रे वाग्यात्रे वाग्यात्रे षट्सममषम
मषउमम मायेति च मायेति प्रसये परे चपागं नमानि संस्थु चितमयं चिन्मपे ततम
यंतमयं चपाच्छः चपा दुर्जस्थ शकारस्य चोना भवति वाक् शरः वाकुरः वाकश
होक्वा चपादुत्तरस्य लकारस्य क्वा वा भवति यदुर्गं कश्चपत्त उर्गं कश्चतर्ग
भवति वाक् कहरिः वाग्वरिः वाग्वरिः तत्तत्त विः तच्छुविः सोऽश्रुमिः श्रुः सोऽसका

साधन०

५

रस्यतवर्गस्य चशकारेण चवर्गेण योगेशकारचवर्गे यथासंख्येन भवतः सकारस्य
शकारः तवर्गस्य चवर्गः कश्चरति कश्चरति कश्चरति कश्चरति कश्चरति कश्चरति कश्चरति कश्चरति
तत्तशास्त्रं तत्तच्छास्त्रं तत्तशास्त्रं तत्तच्छास्त्रं तत्तशास्त्रं तत्तच्छास्त्रं तत्तशास्त्रं तत्तच्छास्त्रं
स्मः प्रसनः प्रसनः कुम्भिदुः स्तोसकारतवर्गयोः षकारटवर्गभ्यां योगे षकारट
चवर्गे यथासंख्येन भवतः सकारस्य षकारः तवर्गस्य टवर्गः कश्चरति कश्चरति कश्चरति कश्चरति
टीकते कश्चरति तत्तटीकते तत्तटीकते तत्तटीकते तत्तटीकते तत्तटीकते तत्तटीकते तत्तटीकते तत्तटीकते
ति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति तत्तल्लुनाति
फचजित्ताय चला सानुनासिकानुनासिकश्च तत्र सानुनासिक एव नकारस्य
लेकारो भवति नषिषकारे परे तवर्गस्य दुर्तेन भवति भावाम्पदः भवाम्पदः दोर
सा तपदांते वत्तमाना टवर्गसरस्य स्तोदुर्तेन भवति षट्ठनरः षट्ठनरः षट्ठनरः षट्ठनरः
होदति न संकुते न तस्य पदस्य धेजे परे सगामो भवति ककारः किं काय्या यि स
वचि टि किं तावा यं तयोर्वक्तव्यो राजन चित्रं राजंश्चित्रं भवान् तनोति भवांस्तनोति

५

उत्काशे

तं ग्राह्यतमाह ४।

नद्धरुतोपस्ये कश्यसोः श्वोरदेवतयोः सतलोपश्च अन्योः आरशोप्राप्ते अन्यो अरएते निपातते ४

सा.स्य.

६

निकः श्रुति शसैक विसर्जनीयस्य शसपरे वा सकारो भवति कः शते कश्यते कः पक्षः कष
 कः साधुः कस्य साधुः कष्योः कः पौवा विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनिस्सपरे
 कष्यो वा भवतः कषा वृद्धा रनार्थे कः पटति कष्यटति कः करोति कष्यकरोति वाचः
 सहाद्या संज्ञाशब्दानिपातान्तसाधवः वाचः पतिः वाचस्पतिः चतुपतिः चतस्र
 तिः ततकरुतस्कारः सैरात्रिषु अनेक विसर्जनीयस्य पक्षं तेरा भवति रात्रादि वज्रि
 तेषु परतः अहः पतिः अहयति अहः गणः अहर्गणः अरात्रिष्विति निशेषणतः अ
 हः रात्रः अहोरात्रः अहः रूपं अहो रूपं अहः रथं अहो रथं अहो रथं अहो रथं अहो रथं अहो रथं
 विसर्जनीयस्य उकारो भवति पञ्चः कः अर्थः कोर्थः हवे अकार सिरस्य विसर्जनीय
 स्य उकारो भवति कः गतः कोगतः देवः याति देवो याति मनः रथः मनो रथः अदेवलो
 पश्चा अवराप्तिरस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति अवेपरे वृत्ता वांति वाता वांति स्वरे
 यत्वं वा अवराप्तिरस्य विसर्जनीयस्य स्थरे परे यत्वं वा भवति देवाः अत्र देवा अत्र देवा
 यत्र भोसः भोसमगोस अद्योस इत्येतस्या सरस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति वेपरे

हवेपरे

६

सैषदासरं चिरामासेषराजां युधिष्ठिरः सैषकरणे माहासागी सैषभीमो महाबलः ९५

मो. ए. ति. भो. ए. ति. भगो नमस्ते भगो नमस्ते अघोः याति अघो याति नामिनो र. नामिनः परस्य
विसर्जनीयस्य रेफो भवसवेपरे अग्निः अत्र अग्नीरत्र पटुः यजते पटुर्यजते सपेवारि
फ प्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य स्वपेपरे रेफो भवति गीः पतिः गीर्पतिः गीस्पतिः धूपतिः धूपतिः
धूपतिः र. रेफसं वधिना विसर्जनीयस्य रेफो भवसवेपरे प्रातः अत्र प्रातरत्र अंतः गतः अ
तर्गतः रि. लोपो दीर्घश्च रेफस्य रेफपरे लोपो भवति पूर्वस्य दीर्घः पुनः रमते पुनारमते शु
क्लिरुप्यमनाभाति १३ किरुप्यमनाभाति सैषा र्द्धसं सशब्दा दशशब्दच विसर्जनीय
स्य लोपश भवति तसेपरे सः चरति सचरति एषः तसति एषतसति सैषादिति संतिता
इसादौ पादपूरोसिध्यथाः यदुक्तं लौकिके का. ए. ही तद्धे वहुलं
भवेत् तस्मां र्द्धसां द्दसोषा मिता दीना मिदुष्टता ॥ कचिन्मृच्छति कचिर्तः प्रवृत्ति कचि
देविभाषा कचिर्तनैव विधेर्विधानं वहुधा समीक्ष्य च तद्विधं वाहुल्येन वदंति वरणागमो
वरा विपय्ययिश्च दीपोपरो वरा विकारनाशो ॥ धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पंच
विधं निरुक्तं ॥ वरागिमोगवै ह्रस्वो सिंहे वरा विपय्ययि ॥ षोडशादौ विकारस्या त्रवराणि शः
प्रवोदरे वरा विकारनाशाम्या धातो रतिशयेन यः योगस्तु उच्यते प्राज्ञैर्मयूरममरादिषु ॥

ते रक् अकारा सरस्य उ-इ से तस्या गागमे भवति किं ता दत्ते ॥ ए अय ॥ दीर्घः देवाय देवाभ्यां रस्मिन् व-
 तु ते ॥ अकारस्येह भवति सकारे ॥ सकारे च परे बहुते सति ॥ देवेभ्यः ॥ यं च म्ये के वचने ॥ देव उ-सि इति
 स्थिते ॥ उ-सिर त ॥ अकारा मरो उ-सिर उवति ॥ देवा त देवाभ्यां देवेभ्यः ॥ वक्ष्ये क वचने देव उ-सि इ-
 ति स्थिते ॥ उ-सस्य अकारा तरो उ-सस्य भवति ॥ देवस्य ओ-सि अकारस्य ओ-सि परे ए-हं भवति ॥ ए-
 अय ॥ देवयोः ॥ नुडामः ॥ समाना सरस्या मो नुडामो भवति ॥ टिता दादौ उकार उच्चारणार्थः ॥ न-
 मि ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घः ॥ देवानां ॥ समं म्ये क वचने देव उ-इ ति स्थिते ॥ अ-इ ए ॥ देवो देवयोः
 बहु वचने देवस्य इति स्थिते ॥ ए ते क्रते ॥ किला ससः क्रतुस्य व- ॥ कवगादिला च प्रसा तारा
 हुतरस्य केन चित सवे ए क्रतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति देवेषु अमत्रो सिद्धिः ॥ ओमं
 त्रणाममि मुक्ती करण मत्तस्मिन् न चो विहितः सिद्धिं सज्ञके भवति ॥ समाना देवलोके धातो
 समो लो दुतरस्य के लो पो भव सधातोः ॥ अमि मुखो नि यक्त ये तेश्वस्य प्राक्प्रयोगा हे देवो हे देवो ॥ हे दे-
 एवं घट पट स्तंभ कुभश मक्ल म्मुकु दादयोऽप्य कारो ना पुलिंगाः ॥ प्रकारांता नामपि सर्वा
 क्षेपान्तु विशेषः ॥ सर्वः ॥ विष्य ॥ उभ उभय ॥ अन्य ॥ अन्य नर इतर उत्तर उत्तम कतर कतम समसि
 सिमनेम एक पूर्व पर प्रवर रक्षिण उत्तर अपर प्रचर स्वेत्ये अन्ते र स दत्त दय द एत द् इदं
 मप्रद स हि कियुष्मद अस्मद एते सर्वा दयस्त्रि लिंगा ॥ तत्र पुलिंगे तेन रूपे नेयं ॥ सर्वः सर्वो

हे शब्देन विनापि स्यात् क्वचिदन्तेपि हे भवेत् ॥ अथाराम प्रसीदतं राम हे
 लाभताम् ॥ ५

सारं
८

सर्वज्ञसंस्थिते ज्ञसी ॥ सर्वदिग्कारां तासां सरोजसंभवति ॥ सर्वं ॥ सर्वं ॥ सर्वं ॥ सर्वं ॥
तृतीयैकवचने सर्वदा इति स्थिते ॥ **तेन** ॥ प्रनेति ॥ नेते ॥ पकाररेपूचवृत्तौ भिन्नपरस्य
नकारस्थानकारादेशाभवति ॥ अने स्थितस्य ने भवति ॥ सवानि सा दोन ॥ अत्र कथं
तरे वि ॥ अथ प्रसाहारेण कवर्गेण पवर्गे मध्यवधानेपे भवति नान्येन सर्वे रगे ॥ अ
भिः सर्वाभ्यां ॥ सर्वैः ॥ चतुर्थैकवचने सो वडे इति स्थिते ॥ सर्वदिस्मात् ॥ सर्वदिग्का
रां तासां स्युते इत्येतस्य स्मृता गमो भवति ॥ उकारस्थाननियमायः ॥ एते ॥ सर्वस्मै ॥
सर्वभ्यां ॥ सर्वभ्यः ॥ पंचम्येकवचने स न के सिद्धि स्थिते ॥ इ-सि-र-र ॥ अतः ॥ सर्वदिग्
कारां तासां स्युते ॥ स्मृता गमो भवति ॥ सर्वस्मात् सर्वभ्यां ॥ सर्वभ्यः ॥ सर्वस्य ॥ सर्वयोः ॥ स
र्वस्मामिति स्थिते ॥ **सु-र-मः** ॥ सर्वदिग्कारां तासां स्युते ॥ स्मृता गमो भवति ॥ एस्मि वठ
ते ॥ किलात्पसः कृतात्पसर्वेषां सप्तम्येकवचने सर्वदिग् इति स्थिते ॥ इ-स्मि-न-सर्वदिग्का
रां तासां ॥ इ-स्मि-न-भवति ॥ सर्वस्मिन् ॥ सर्वयोः सर्वेषु ॥ हे सवहे वी ॥ हे सको ॥ एवं
विस्थादिनामेकपय्यंति ॥ नां ॥ रूपं नेयं ॥ उत्तर उत्तमो प्रसमो ॥ तत्तां दत्ता एा दोगा ह्यः
चितयेदितयाः ॥ इ-र-र-र ॥ शेषदेवचनत पूर्वः पूर्वो पूर्वादिनां हनवानां जज्ञइकभोवावतमः

सः प्रथमः उत्तरमात्रं उद्दिष्टं लोपः इकारवकारोत्तरवर्तियत् इकार तस्य लोपः इ प्रथम
 ति स्थिते स्वरहीने इयत् इकार
 इत्कार्यार्थः १

द्वितये द्वितयाः शेष सर्ववत् ॥ इयै इयाः शेष देववत् ३

पूर्वे ॥ पूर्वः पश्य ॥ इति द्योत्मा तस्मिन् नो वा वत्तु ॥ पूर्वः स्मात् ॥ पूर्वः त्ति ॥ पूर्वः स्मिन् पूर्वः ॥ परास्मात् ॥
 तपराते ॥ परस्मिन् ॥ पूर्वः ॥ इत्यादि ॥ प्रथम चरुमतया मत्स्या ॥ कृत्ति पयने मात्ता नसिवा ॥
 प्रथमे ॥ मेषमा ॥ चरमे चरमा ॥ इत्यादि शेष देववत् ॥ नेमेने मा ॥ शेष सर्ववत् ॥ तथा यत्र प्र
 सयौ ति यस्य सर्ववत् पंक्तिः सुका वत्तु ॥ द्वितीये स्मिन् द्वितीया य ॥ द्वितीया त ॥ द्वितीया त ॥
 तोयस्मिन् ॥ द्वितीये एव त्रितीयः ॥ उभय शब्दे निरुद्धि वचनान्तः ॥ उभौ ॥ उभ्याम् ॥ उभयोः ॥
 ते उभौ ॥ उभय शब्द स्पष्टि वचनाभावः ॥ एक वचन वत्तु वचनेन वत्तु ॥ उभयः ॥ उभये ॥ उभयं
 उभयान् ॥ उभयेन ॥ उभये उभयस्ये उभयेभ्यः ॥ उभयस्मात् ॥ उभयेभ्यः ॥ उभयस्य ॥ उभयेषां ॥ उभय
 स्मिन् उभयेषु ॥ उभयते उभये ॥ अकारं ता पुत्तिगो मा स शब्दः ॥ मा सत्पात्तो पोवा ॥ मा स
 शब्दयोः कारस्पलोपो वा मवत्ति सर्वा सुविमज्जिषु प रतः ॥ तस्य सत्पात्तः ॥ तस्य नादि वत्ता अपर
 स्पसु लोपो जिवति ॥ स्त्री विस्मर्गः ॥ माः ॥ मासः ॥ मासौ ॥ मासौ ॥ मासः ॥ मासाः ॥ मासम् ॥ मासम्
 मासौ ॥ मासौ ॥ मासः ॥ मासः ॥ मासा मासेना ॥ तसा दो ॥ स्त्री विस्मर्गः ॥ प्रदवत्ति पश ॥ माभ्याम् ॥ मा
 सभ्याम् ॥ माभिः ॥ मासैः ॥ मासे मासाय ॥ माभ्यां मासाभ्याम् ॥ माभ्यः ॥ मासेभ्यः ॥ मासः ॥ मासस्य ॥ मा
 सौ ॥ मासयोः ॥ मासं मासान् ॥ मासि मासे ॥ मासैः ॥ मासयोः ॥ मासु मासेषु ॥ ते माः ॥ तमासा ॥ ते मा
 सौ ॥ ते मासौ ॥ ते मासः ॥ ते मासाः ॥ अकारं ता पुत्तिगो सी मपाशब्दः ॥ सोमपाः ॥ सोमपो ॥ सोमपाः ॥ सो
 मपां सोमपो ॥ सोमपाश सति स्थिते ॥ प्रा ता यौ तो लोपः ॥ या तसेवेचि न अकार स्पलोपो भवति

२
 शतमानं विवेकं नो केशंता नो तथैव च ॥ तत्रेता
 नो केशंता नो तथैव च ॥ तत्रेता

मासः मासात् माभ्यां मासाभ्याम् मासैः

अर्कमर्कटमण्डकविष्णुवासववायवा॥ उरुङ्गसिंहं शीतं शुभमाशुहृत्वा दश॥३॥

सा०
८
द्वीरेपुष्कर
सतोयेमद्येमे
उद्यतेस्थायि
सप्तसर्षेण
कीलात्मप्रव
द्वेतिमणीषि
एः ३

[illegible]

3

[illegible]

१३

[illegible]

[illegible]

[illegible][illegible]

सा. २०
१८

[illegible]

वृद्धो वा न पुंस का नां न लो वक्तव्यः ॥ हे व्रसन हे वस एव चर्मन्वर्मन् प्रभृतयः ॥ नां ता दं
त ना अघं दसि डि श्यो वल्लि पः ॥ धूं स्पा ग म ज ना ग म ज यो ले पि लो पो च वक्तव्यो ग प
रे मे ग्री म र्ने न सर्वा भूतानि ॥ सदा ही ना स्प मे लु कि क्रते ट र ल न भ व ति स्पा दा वि
ति विशेषणात् ॥ द्विवचनादौ ट र ले क्रते ॥ सर्व शब्द व दू ष प ने यो ॥ वा क साने ॥ स त
स द सै सानि ॥ त त त दू ते तानि ॥ इ द म् इ म् मे इ मा नि ॥ ने पुं स के इ द मे त दो र न्या दे शो म
मि ए न द ति व क्तव्यं ॥ किं के कानि ॥ पु न र पि कि म् के कानि ॥ त ती या दौ स र्व त्र पुं व त् ॥
च क रानाः प्र स च शब्दः ॥ प्र स क् प्र स ग् प्र ती ची प्र स द्धिः ॥ त क रं त ज ग त् शब्दः ॥ जे ग न्
ज ग ती ज ग नि ॥ ज ग ता ज ग र्ष्ण ज ग भि रिसा दि ॥ म ह च्छे द त न्म म ह ति स त्रै सौ
इ ति वि शेषे ण दी र्घ त म् ॥ म ह त् म ह ती म हां ति ॥ इ सा दि ॥ ए वं स का रं ताः प य स ते ज स वा
च स प्र भृत यः ॥ प यः प य सी प य सी प य सा प यो भ्यां प यो भिः रि सा दि ॥ ह विः ह वि षी ह
वी षि ॥ ह वि षा ह वि भ्यां ह वि भिः ॥ इ सा दि ॥ प्र द स श द्भ्य मे लु कि क्रते ॥ स्ने र्चि स र्गः ॥
द्विवचनादौ ट र ले क्रते म हो हो ॥ प्र दः प्र म् प्र म् नि ॥ प्र मु ना ॥ प्र म्भ्यां प्र मी भि रि सा
दि ॥ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॥ इ ति ह सां ता न पुं स क लिङ्गा समाप्ताः ॥ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॥ श्री

तेतवामेममावष्टोप्रथमः ३॥ तेतुभ्यमेमहं चतुर्थाप्रथमा ३॥
 वायुवयोः नो मांशः द्वितीयाप्रथमा ४॥ वायुवयोः नो मांशः ॥ द्वितीया ४॥
 वायुवयोः नो मांशः ॥ चतुर्थी द्वितीया ५॥ पश्यन्त्येनो विवेकिनः ६

[illegible]

9E

विशेष्यपू
र्वसंकोचने
तरपर्वसंको
चनेयतिहा
म्रत्युसमा
सेवेयुनात
परकोनै
म्रादलान
वन्नि ॥१०

एवमेषां पुरस्तात् पश्यन् ॥ अथ शब्दस्य पादेषोऽस्यैव ॥ ३॥ उद्देश्योपादेशो रिप्रयोरित्यात्म ॥ म ॥ ३॥

सारं
२९

सा ७

भक्त्यर्थे निपासते ॥ तस्मिन्निति तत्र ॥ यस्मिन्निति यत्र ॥ कस्मिन्निति कुत्र ॥ कुतश्च ॥ तस्मिन्का
लेतदायदाएकेदा ॥ सर्वदा सदा ॥ तेन प्रकारेण तथा यथा कथं इति तस्मादिति तच्च ॥ यच्च
अस्य कथं मृदु मृदु ॥ तस्मादिति ततः यतः अतः इतः ॥ साविभक्ति कस्तसीमेके ॥ अथ वि
सादितः मध्ये इति मध्यतः ॥ इत्यादि ॥ पूर्वस्मिन्निति पूर्वः ॥ पुरस्तात् ॥ अत्र स्मिन्निति अत्र ॥ ५४
अधस्तात् ॥ उपरि उपरि ॥ अहिचक्षुः ॥ दक्षिणवसंति वां ॥ किमु सा माने चिर
दि ॥ कश्चित् ॥ कश्चन कोचन कचन ॥ तदधीन का तस्यैव वसित ॥ राजेधीन वासात् ॥ सर्वे ज
सामस्मैत् ॥ उच्यते रथी करेण ॥ उरी क्रस ॥ उरी क्रस ॥ सद्यादिः काले निपासते ॥ सद्यः ॥ प्र
यपूर्वेद्युः परेद्युः अन्तेद्युः अन्तरेद्युः इतरेद्युः सपदि अधुना इदानीं सम्प्रतिसा म्प्रतं प्राप्ते
शीघ्रं नरति तू एमिष्टि प्रयति ॥ ५५ ॥ प्रादिरुपसर्गाः ॥ प्र ॥ परा ॥ अप ॥ समा ॥ अनु ॥ अव ॥
निसा ॥ निरादुसा ॥ दुर ॥ वि ॥ आउ ॥ नि ॥ अधि ॥ अधि ॥ अति ॥ उत ॥ सु ॥ अभि ॥ प्रति ॥ परि ॥ उप ॥ प्रा ॥ धातो
उपसर्गा धातो प्राक् प्रयोक्तव्यं तदवयवं ॥ तदिदं चादि शब्दस्य रूपमवयवसंज्ञकं भवति ॥
त्वायं तच्च ॥ त्वा ॥ अदि प्रसयाने शब्दस्य रूपमवयवसंज्ञकं भवति ॥ प्रवयवादिभक्ते लुक्
अवयवस्य रूपविभक्ते लुक् भवति ॥ ननु शब्दनिर्देशात् अवयवानां अलिङ्गादिनिधमः ॥ उक्तेः
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वस्य विभक्तिषु वचनेषु सर्वेषु यन्त्येति तदवयवम् ॥ उक्तान्यलि

उच्चेः पुनः उच्चैः २

२९

अदंतकादेवसिद्धे पुनरजादिगुरु तां श्रीपनिषेधार्थ ३

गान्धर्वयानि ॥ ॐ ॥ अधुना लिंगविशेषावज्ञायां निष्पत्तिप्रसया प्रसूयन्ते ॥ प्रायतः स्त्रियां ॥ अकारांता नाम्नः स्त्रियां भवति ॥ गङ्गा जाया माया प्रज्ञा चारा ॥ अजादे
 आ चेत्य ॥ अजा एउ का को किलावा ला ॥ अङ्गा गङ्गा का ॥ काप्य तन् ॥ कापि पंरु पूर्वस्या का
 रस्ये कारो भवति ॥ कारिका पाचिका पाटिका ॥ चन्द्रिजा गुरिरत्ना पौमवाप्यो रेपस गयोः
 आपञ्चैव तस्य तानो यथा वाचा निशादिशा ॥ अवगाह्य ॥ वगाह्य ॥ अविधानं विधानं ॥ तस्य
 वा ॥ स्त्रियां कापि पंरु तैदे चपरे पूर्वस्युहस्यो वा भवति ॥ बलाका वेणी का ॥ नदिका नदी का ॥
 अयसितरा ॥ अयसी तरा ॥ वाग्रहणादौ कादौ न ॥ निश्चयेन पतनस्यैव कथ्ये विविचि ॥ नेपा
 ताना मनैकार्यः ॥ इण ईय ॥ नकारांता हकारांता हणन्ता ॥ स्त्रियां मी प्रसयो भवति ॥ उडिनी
 ऋनी ॥ इयिराज्ञोऽह्वापः ॥ राह्नी ॥ कर्त्री तर्त्री कोऽही ॥ यस्य लोपः ॥ इवर्णावर्णयो लोपो भवति ॥ स्त्रे
 यकारेता छिते इविचपरे ॥ आपगवी ॥ वासी वी ॥ छितः ॥ षकारटकारोकारुटकारानुधातः
 स्त्रियां मी प्रसयो भवति ॥ ष ॥ वराकी ॥ या कृस्वरी ॥ उगो मती ॥ अय्ययोरान्निसे ॥ अय्ययथ
 प्रसयसमिन्ने ॥ अणति परस्य शतुर्नमसि सभवति ॥ अर्वती ॥ दिव्यंती ॥ नदीदे ॥ नदीदेर्गणा
 स्त्रियां मी प्रसयो भवति ॥ नदीदेरी नोतमी ॥ इन्द्रादे रानीपू ॥ इन्द्रादेर्गणात् स्त्रियां मानी प्रसयो
 भवति ॥ इन्द्राणी ॥ भवानी शर्वणी मरणी वरणी ॥ मातुले पायायाभ्यां वा ॥ मातुलानी ॥ मात

नौका हतो
 काज लोका

धीवश्च सोमसर्गाश्च निपाताश्चैव ते त्रयः ॥ अनेकार्थास्मृताः ॥ सर्वपाटसेषां निदर्शनं ७

सा २०
२२

ली॥ उपाध्यायानी॥ उपध्यायी॥ प्रव्यष्टित्रीयोवा॥ प्रव्याणी॥ प्रव्या॥ द्वित्रीयाणी॥ द्वित्रीया॥ हिमाराययो
महते॥ महदिमं हिमानी॥ महदरण्यं प्ररण्यानी॥ ईसमाहारेगुणश्च॥ द्वयी॥ त्रयी॥ पंचयोगे च स्थिर
यां पंचयोगे यी प्रत्ययान्न भवति॥ गणकी॥ मूढी॥ चकाराणोपालिके सादौ न॥ जाते रयोपधात्॥ जामि
वाचिनोऽयकारोपधादकारांतास्त्रियामी प्रसयो भवति॥ मेपीमहिपी प्रकरी तंसीन्कुकुटी वा
मणी॥ प्रयकारोपधमहणात्॥ द्वित्रीया॥ वैश्या॥ प्रथमवयोवाचिनोऽतश्च तमः॥ कुमारी
किशोरी कलमी॥ प्रथमममहणात्॥ दध्यास्थविरा॥ प्रमहणात्॥ शिशुः॥ स्वाङ्गाष्टा॥ स्वाङ्गा
म्वचिनो वास्त्रियामी प्रसयो भवति॥ समुस्त्री॥ समुस्त्रा॥ तन्वङ्गी तन्वङ्गा॥ वाग्रहणात्॥ क
मलनयना॥ पञ्चवदने सादौ न भवति॥ क्रदिकरादतेरीवावक्तव्याः॥ प्रकुली॥ प्रगुलिः॥
आली आलिः॥ पुलिः चूली॥ प्रजिः॥ प्रजी॥ प्रतेरिति विशेषणतः कृतिः भूतिः॥ ऐचमन्यादः
मन्वादे गणस्त्रियामी प्रसयो भवतीत्येकारोदश्च॥ मनायी॥ दधाकापायी॥ चकारा मनारो
वा॥ मनावी मनुः॥ पन्सादयो नियासंते॥ पत्नी मंतरवली॥ सखी प्रशिखी॥ वोगुणात्॥ उ
कारान्ताङ्गावाचिनो वास्त्रियामी प्रसयो भवति॥ पट्टीपटु॥ मूढी मूढुः॥ तन्वी तनुः॥ ऊ
ज्वी ऊजुः॥ उतउः॥ उकारांतादुप्रसयो भवति॥ पंगुः॥ वामोस्तु॥ युनस्तिः॥ युवनादाति
प्रसयो भवति स्त्रियाम्॥ युवतिः॥ ननरयोरी च द्विश्च॥ नारी॥ एभ्यो नाम तासां दयः॥ प्रवन्ता

रिपमत्तिसिलेवः॥ एवंताङ्कसपसलेपिः पूर्ववद्भूतं॥
॥०॥ इति स्त्री प्रसुयाः॥ ॥०॥ पु॥ ॥०॥

लिङ्गार्थे उच्यते नैवे रामः श्रीः ज्ञानं लिङ्गार्थे लिङ्गसंख्यापरिभाषेत तदुत्तरीतं लिङ्ग एकं द्वौ
बहुवः संख्यायाम् शेषः सारोऽत्राङ्कः परिभाषेत नैवे तोपस्थितिकः प्रातर्पणकार्यः ॥२॥

अन्योक्तप्रथमः
३

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥ लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवत्तु धातुपुंलिङ्गं
तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥ लिङ्गार्थे योऽपि प्रथमा इति केचित् ॥ तत्स
द्रूपम् ॥ रवेरिव राजते राजरोषात् कुमारी रोस्यते गोविन्दो ज्योते भूवं भूपालः प्रागात्
स्तारामलक्ष्मणौ ॥ सति सतं कियं तः ॥ कुमारशोरते स्पन्दं रोस्यंते च नारकाः ॥ जेजि
यते च गतस्तः ॥ मे मयते रुजर्जितः ॥ प्रमन्त्रोच्यते ॥ अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्ति
र्भवति ॥ मां समुद्धरेण छिन्द प्रसीद प्रसीद परमेस्वर कुमारे स्वे रमो धां ह्यमध्वमो
ते पस्विनः ॥ मोसः ॥ मोसजगत्स श्रद्धो स इत्येतद्विधा संते धिधिवयो ॥ ह्यमस्य मोदुरारा
ध्यभागे तु ज्योत्स्ना सुते ॥ अधिष्वभा मातु इधा तया धोस्वध्वं समरे ॥ कत किर्म च कररां ॥
सम्प्रदानं तथैव च प्रपादात्ताधिकरणमिहा तुः कारकाणि षट् ॥ १ ॥ शेषाकार्ये कतस्तौ
धनयोर्दानपात्रे विज्ञेयावधौ क्वचन सम्बन्धाधारभावयोः ॥ शेषाद्वितीयाद्या विभक्तय एष
र्येषु भवन्ति ॥ कार्ये कर्मकारे उपाधयश्च संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ यद्गु
भावे तदुत्पाद्यं यत्सिद्धिमेव प्राप्यते तदा यम ॥ यत्र गुणधानमन्त्रापकवैवाक्रीयत संस्क
र्यं ॥ यत्र दूषनिष्ठापरिहातेनावस्थानात् प्राप्तिस्तद्विकार्यं ॥ कटं करोति कारकं रूपं पश्यति
वा ह्यवः ॥ राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठसो मे सुते त्रिसुमयाः ॥ अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥

सा
भवत्तु भगव
तन्मयवत्
स्थाने
महाके
यस्तौ
मरुतौ
नरे

द्विरुक्तश्च पररूपं प्राप्नोति १ अत्र विष्णु क्रिया प्राप्ता प्रदान भूत कर्तारः वनरह तत्र विवितीया प०
 नैरन्ये किं ॥ आसस्य द्विरुक्ते ॥ क्रोशस्यैकदेशे परवतः ॥ ३ ॥ निकटे निकटे २ अनुते कर्तारि ३ ॥ स्वतन्त्र निहत पूर्वकं परसतो प्रयास
 द्विरुक्तकारप्रयोगस्य कथं सिद्धिः ॥ सत्रस्य सत्त्व निवर्ते प्रभाकर ॥ ४ ॥ नैदानं ॥ ६ सत्र ॥ खंडितो पाध्यायः शिष्याय ज्येष्ठाय ददाति इति भा

निकटे निकटे २ अनुते कर्त्तव्य ॥ ॥ स्वतन्त्र निश्चय पूर्वकं परसत्ता प्रसादा
पुनर्दिष्ट ॥ ॥ नन्दानं ॥ इत्यत्र ॥ खण्डिते पाध्यायः शिष्याय ज्येष्ठान्दाति इति भा

[illegible]

मेषादिशेषान्नेष्टकेविशेषां५॥

ह्यं॥ सहस्रं दशं साकं सार्द्धं समं योगे त्रितोया॥ सहस्रं शिष्यै रौ गतो गुरुः॥ सहस्रं शिष्यै रौ गतो गुरुः॥ सहस्रं शिष्यै रौ गतो गुरुः॥ साकं न
 नयन्त्यां शिष्याणां दत्ता॥ सार्द्धं च न निधत्तां शिष्याः॥ समं च नै रौ दि तो गुरुः॥ नमस्तस्मिन्
 ठा स्वधा अलम्ब्य पटयोगे चतुर्थी नमो नारायणाय॥ स्वस्ति राजे॥ सोमाय स्वाहा॥ पितृभ्यः स्व
 धा॥ अत्नममल्लोमल्लाय॥ वषट्त्रिंशाय॥ अरते प्रादियोगे पंचमी॥ अरते ज्ञानानमृतिः॥ अरतो
 गृहातिहारः॥ निरुद्धं रणे वष्टी सप्तमी॥ निरुद्धं रणं क्रियागुणानां तिसृणां भिसमुद्रया प्रथमकस्य
 तत्र वष्टी सप्तमी॥ क्रियापराणां क्रियापरेषु चामगवदाराधकः श्रेष्ठः॥ गंगा गोषु क्रियासं
 पन्न वष्टीरा॥ एतेषां मतेषु छत्रियं शूद्रं तमः॥ छात्राणां छात्रेषु मैत्रं पदः॥ स्वाम्यादियोगेषु वष्टी स
 प्तमी॥ गंगा स्वामी गोषु स्वामी गवामधिपति गोवधिपति॥ क्रतु कार्ययोरत्तादै क्रतिष्वष्टी॥ कर्त
 रिकार्येषु वष्टी विभक्तिर्न विनित्तादिवर्जिते क्रंदते प्रयुज्यमाने॥ व्यासस्य क्रतिः भारतस्य श्र
 वणं॥ स्मृतौ च कार्ये॥ स्मरणार्थं के धा तौ प्रयुज्यमाने कर्मणि वष्टी चकाराद्धि तीया॥
 मातुस्मरति मातरं स्मरति॥ हेतौ त्रितिया पंचमी च पत्न्या॥ अनिसृष्टा कृत्वा तेन क्रत
 कृता ह्य॥ भयहेतौ पंचमी॥ चौराद्धि नेति॥ व्याघ्रात्र स्पति॥ वष्टी हेतुप्रयोगे च कस्य हेतो
 रियं कृत्वा॥ इहं भावे त्रितिया॥ कंचित्प्रकारे प्राप्ता स्पलक्षणे तृतीया विभक्तिर्भवति॥
 जरापि सापसा शिष्यं पुत्रेण पश्यति संसारमसारेण पश्यति॥ येनाङ्गविकारः॥ येनाङ्गने प्र
 गविकारलक्षणे तस्मात्प्रगात त्रितिया विभक्तिर्भवति॥ अष्टाणां कारणापादेन संज्ञः॥ श्री

मूलकारणं ॥ कुचिद्रुतिर्द्वयप्रययाग्राधातुं स्यात्पथारिस्तुति ॥ २ ॥ आवातलित्युत्रमय्यादिवाहप्रमियादे ॥ ३ ॥
कुच्यादमः ॥ ४ ॥

सारं
२४

जनिवर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्यैकार्थस्योपादानमपादानसहेभवति ॥ तत्रापादाने ये च मी ॥ य
स्मात्तत्रापादानं तेतद्विषयविदुर्व्या ॥ मलिरागस्यो जायते ॥ आकाशयोगे पंचमी ॥ आका
दलिपुत्रा दृष्टो देवः ॥ ताद्यैवेन तु यो वक्तव्या ॥ संयुक्ता माय प्रुते च तेन रोधमयि संयमं ॥ धर्म
मोक्षाय मेधावीधनं दानं यममुक्तये ॥ कुच्योदयोगे पुचैर्धो ॥ कुच्यकुच्यति ॥ गुणवते प्र
सुयति ॥ मित्राय दुष्टति ॥ वपुलोपे पंचमी वक्तव्या ॥ प्रासादात् सैव्यते ॥ सैनास्येव्यते ॥ प्रा
सादमारुह्य ॥ सैन उपविश्य प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ निमिना न कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ २ ॥ अपुकेषां
चर्मणि दीपिनं तं तीक्ष्णं तयोऽंति कुं जे रं ॥ केशव चर्मणि तं तीक्ष्णं तयोऽंति कुं जे रं ॥ सीस्मिपुष्पा
लेको तं ॥ विषये सप्तमी ॥ तर्केषु चतुर्ः ॥ वक्षीसमेया चानंदरे ॥ वृद्धनां क्रोधातां वृद्धेषु
क्रोशात्सु गतश्चोरः ॥ वृद्धनां वौचुषु साधुपुनिकारयस्वपि स्वयमनाय्यो धास साधु मार्गिततः ॥
मातापित्रोरुदतो पुत्रप्रवृत्तिः ॥ अन्योक्ते प्रथमा ॥ यदि दे कार्यसाध्यं नार्याते न ब्राता रोते
भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या ॥ घटक्रीयते पटः कार्यः ॥ छंदसि स्यादिसर्वत्र द्रव्यं चापु
ठोति पुनतु नरातिः ॥ व्रजति विरेसु ॥ ॥ ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥ ॥ ॥ अथ विविदि
भक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ समासश्चान्वयेनामं ॥ नमाममवये को ग्यते सस
वसमासो विरेति ॥ चशब्दात्तद्विरेति विभक्तिः सति तनामं ॥ ततो भाष्यापि स्वस्वोदात्तौ
भवति ॥ परस्परं समवस्थात्तसं च उविधः ॥ प्रथमं इमां वस्तुपुरुषा द्देव वृद्धीति कर्मधारयो

जातूनसाधुननिवारयस्मत्तः अनादसत्यवतार्यः असाधुमार्गेण गच्छति
मातापितरौ रुदतावना दसपुत्रः प्रवृत्तिकोऽर्थः सर्वसन्नास्यगच्छीत्यर्थः

२५

द्विगुण्येति॥ तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः॥ द्विगु तत्परुषौ परपदप्रधानौ॥ धनं कर्मधा
 रयौ चोभयपदप्रधानौ॥ बहुव्रीहि रन्यपदप्रधानः॥ तस्य क्रियाभिः सम्बन्धा दुभयप
 दप्रधाने वलवान्॥ एकपदमेकवचनमेकविभक्तिनेतृत्वं समास्य प्रयोजनं॥ द्वि
 यमधिकसंभवतीति विग्रहे॥ अन्वयो योग्यार्थविधेः समुदायो विग्रहो वाच्यमि
 त्ति यावत्॥ कते समासेऽव्यस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः॥ पूर्वऽव्ययीभावः॥ प्रत्यये
 र्वपदे सति यो न्वयः सोऽव्ययीभावः संज्ञकः समासो भवति॥ इति समाससंज्ञायाम्॥
 समासप्रयोगोऽर्थकः॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परं लुक् भवति॥ इति समासलुक्॥
 नाम संज्ञायां स्पर्दिः॥ अधीस्त्री इति स्थिते॥ स न पुंसकः॥ साध्ययीभावो न पुंसलिंगो
 भवति॥ न पुंसकः स्वतः॥ अन्वयीभावो वा॥ अन्वयीभावो वा स रस्याविभक्तेः लुक् भवति॥
 अधिस्त्री गृहकार्ये॥ रायमति क्रान्तमतिरिक्तं॥ नावमति क्रान्तमति नुजल॥ तस्या
 दशे संध्यासुराणां मीका रोकारो च वक्तव्यो॥ यथा सादशे॥ यथा शब्दो सादशेऽर्थः॥
 वर्तमानः समस्य ते सोऽव्ययीभावः संज्ञकः समासो भवति॥ शक्तिमनति क्राम्यकरो॥
 तियथा शक्ति॥ सादश्ये तु यथा हरिः तस्या हरः॥ अतो मनतः॥ अकारो तादव्ययीभा
 त रस्याविभक्ते रभयति॥ प्रतं वर्जयित्वा॥ कुंभस्य समीप उपकुम्भमभवति॥ उपकुम्भ

समर्थ
 वीर

इमतापरिच्छेदोऽत्रवधारणः

मय्यपि वा दायो वा मीदसे तयोवा प्रमभवति ॥ उपकुम्भेन कृतं ॥ उपकुम्भकृतं ॥ उपकुम्भदेहि ॥ अन
 त इति विशेष एतत्प्रमाणं प्रमत्तवति ॥ उपकुम्भादानय ॥ उपकुम्भदेशः ॥ उपकुम्भेति देहि ॥ प्र
 वचार एतथैव वति च ॥ अवधारणार्थे वा बहु दे प्रपुज्यमाने सति चोन्वयः सोऽप्यपीभाव संज्ञ
 कसमासो भवति ॥ यावत्समवायुणसंभवति ॥ तावतोवाचन एव मन्त्रस्य ॥ इति यावदमत्र ॥
 मष्टिका नां प्रभावेति निर्मलिकं ग्रहं वर्तते ॥ ॥ ॥ ॥ इत्ययमभावः ॥ ॥ ॥ ॥ प्रमादो तत्तत्पुरुषः ॥
 द्वितीयाद्यं ते पूर्वपदे सति चोन्वयः स तत्पुरुष संज्ञकसमासो भवति ॥ ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः
 दात्रेण छिन्नं ॥ द्राव छिन्नं ॥ दूपाय दारु ॥ दूपाय दारु ॥ दूकेभ्यो भयं ॥ दूकभयं ॥ राजः पुरुषः राज
 पुरुषः ॥ प्रह्लेषु शौतः ॥ प्रह्लेषु शौतः ॥ क्वचिदमाद्य न स्पवत्तव्यं ॥ प्रज्ञां प्राहितः ॥ प्राहितानिः
 पूर्वतः भूतपूर्वः ॥ समासे क्वचिदैकपद्यं एतदेतः ॥ शराणां वनं शरवनं ॥ शरवनं वा ॥ आ
 म्राणां वनं आम्रवनं आम्रवनं वा ॥ वीणिनयनानियस्य स त्रिसयनः ॥ पानस्पवा ॥ पानश
 द्दस्पनकारस्पणकारदेशो वा भवति ॥ सुरापापानं सुरापानं सुरापानं ॥ ॥ निर्झरये वही
 नसमस्पते ॥ नराणां ह्यत्रियः स्वरतमः ॥ नजि ॥ नजि पूर्वपदे सति चोन्वयः स तत्पुरुष संज्ञ
 कसमासो भवति ॥ ना ॥ समासे सति नकारस्याकारदेशो भवति ॥ ना कर्दिवर्जं ॥ नत्रा
 मणः ॥ अत्रात्राण ॥ नविद्यनेऽके दुस्वयस्मिन्सनाकः ॥ नस्थः ॥ नकुलं ॥ नपुंसकं नष्टत्रि
 शादौ न भवति ॥ अनस्यरे ॥ समासे सति नचो नदेशो भवति स्वरैरे ॥ प्रश्वाद्यो अनस्य

धमविरुद्धे अचर्मः॥ नम्रनः॥ अननः॥ अतए स्यामा वास गृह ए॥ तदन्य तद्विरुद्धं तदेव
 भावे पुनज प्रव तर्त॥ इति तत्पुरुषः॥ चार्थे द्धन्ः॥ समुच्चयान्वाचये तरे तस्योगसं
 माहारी श्वायः॥ तत्रेश्वरं गुरुत्वं भजत्येति॥ प्रत्येकमेक क्रियाभिः सम्वन्धे समुच्चय समासो
 नास्ति॥ चटोमि श्वा मटगं ज्ञानेयेति क्रमेण क्रिया द्धये सम्वन्धेऽन्वाचय समासो नास्ति॥ प
 रस्पर संबधाभावात्॥ इतरेतरयोगे समाहारे श्वायं द्धन् समासो भवति॥ द्धन् प्रत्यक्ष
 रप्रधाने कारे कारे ता मूर्धनि पातो च तद्व्यः॥ पुटु श्च गुह्य श्च पुटु गुह्यौ॥ चकारो ता
 यानि मप्रयोगः॥ अग्नि श्च सोम श्च अग्नि मरुतो॥ भो ता च भोग्य श्च॥ भो श्च तद् भोग्यो
 धव श्च स्य दिव श्च धव रश्च दिवौ॥ स्त्री च पुरुष श्च स्त्री पुरुषौ॥ देव ता द्धन् पूर्व पदस्य दीर्घो वि
 तोव्यः॥ अग्नि श्च सोम श्च अग्नीषोमौ॥ अग्न्या दे सोमा दीनां षष्ठं वक्तव्यं॥ इदं श्च न हस्पति
 श्च श्वं द्वा हस्पति कचिन्न॥ अग्नि वायु॥ इतरेतरयोगे द्विवचनं बहुवचनं॥ एकवचनं
 वा समाहारे वक्तव्यं॥ काशा श्च कुशा श्च पला सा श्च॥ काश कुश पला शाः॥ काश कुश पला
 रां वा॥ पुन्या दीनां विभक्ति लोपे पूर्व पदस्य सगागमे वक्तव्यं॥ अन्यो अन्यो परस्परं एकते
 दिगु द्धौ॥ एकतेव तमनो दिगु द्धौ न पुंस कलिंगे भवतः॥ गजा श्च अश्वा श्च गजा श्वं॥
 पाणि श्च पाद श्च पाणि पादं॥ इति द्धन्॥ संख्या पूर्वो दिगुः॥ संख्या पूर्वो दिगुः
 समासो निगद्यते॥ समाहारे त इफ दिगुः॥ समाहारे च दिगु समासो भवति॥ ततोऽकारो ना

प्रप्राप्तयेस्तु प्राप्ति सेवसेयोग इतिता ॥ यदादीनां कपा लादे द्योषगुणकर्मणि ॥ इष्टसागरेयेनासौ द्रव्यसागर इत्यत इष्टसंविज्ञानं व
 तेषु प्राप्तेषु सम्पन्ना समयाय प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥
 संयोगसमैकं यत्तरसम्पन्नेन प्रधानविनाशतिपदार्थरूपेकदेश इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कार्मान्वयितयेत्यर्थः

सारं

२६

क्षिप्रसुयोभवति ॥ १८ ॥ स्थलोपः ॥ दद्यान्नां गामाणां समाहारः ॥ दशगामा ॥ पात्रादीनां प्रतिवेधो वक्तव्यः ॥ प
 ज्यानां पात्राणां समाहारः ॥ पञ्चपात्रं ॥ पुत्रयाणां भुवनानां समाहारः ॥ त्रिभुवनं ॥ चतुर्णां पात्राणां समाहा
 रा ॥ चतुर्पथं ॥ पंचाग्निः ॥ पञ्चानां गवां समाहारा पञ्चगु ॥ नपुंसकपूतस्य सं ॥ त्रयाणां फलानां समाहा
 रा त्रिफलेतिरूढिः ॥ रूढिवादप ॥ ॥ इति ध्रुवः ॥ ॥ वहुव्रीहिरन्यार्थः ॥ प्रन्याये प्रधाने योज्यः
 सवहुव्रीहिसंज्ञकसमासो बहुभवति ॥ वहुधन यस्य सः वहुधनः ॥ अस्थिधनं यस्य सः अस्थिधनः ॥
 वहुव्रीहिरुद्धा ॥ तद्रुणो ॥ अतद्रुणश्चात्मानं स्वैकदेशे विशेषतया यत्र ज्ञायते स तद्रुणसंवि ॥
 तानेव वहुव्रीहिः ॥ लब्धिकाणो यस्य सः लम्पकैर्गः ॥ पीतमम्बर यस्य सः पीतांबरः ॥ वहुव्रीहो व्रीशे
 षर्नसम्पन्नो पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ भुवने कीर्तियस्यासौ भुवन कीर्तिः ॥ करोकला यस्य सः का
 रकालः ॥ नेन्द्रादिभ्यश्च ॥ इन्द्रादिभ्यः परस्य सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो भवति ॥ इन्द्रोऽस्वरे यस्य सः ॥ न
 इन्द्रोऽस्वरः ॥ चक्रपातौ यस्य सः चक्रपातः ॥ कपिर्ब्रजायां यस्य सौ कपिब्रजः ॥ पक्षेनाभौ यस्य
 यस्य सः पक्षेनाभः ॥ प्रियादीनां वा पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ गुडप्रियो यस्य सा गुडप्रियः ॥ प्रियगुडः ॥
 प्रजामेधयोरसुकवक्तव्यः ॥ सुदुप्रजा यस्य सौ सुप्रजा ॥ दुष्टामेधाय सौ दुष्टमेधः ॥ धम्मदिनः ॥
 धर्मशब्द एव प्रसूयो भवति सुधर्मो यस्य सौ सुधर्मा ॥ रूपवती भार्या यस्य सौ रूपवद्भार्या ॥ अ
 न्याये ॥ स्त्रीलिंगस्यान्यार्थवर्तमानस्य रूढो भवति ॥ पुम्वैष्टसमासे सति संमानाधिकरणे
 चोक्तिस्वास्त्रीलिंगस्योक्तपुंसकस्य पुंवद्भावो भवति ॥ पुम्वैष्टादीपो निवृत्तिः ॥ वाग्नहरा कल्प

एकार्थत्वे सति एकविधं तत्पदकाम्यत्वं समाप्तं ॥
 न वेति विभाषा निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञात् ॥

२६

न प्रिय इति न भवति ॥ गे० ॥ गे० शब्दस्य न्यार्थे वर्तमानस्य हस्यो भवति ॥ त्रिगवो यस्य स चित्रगुं ॥ संख्यासु
 व्याघ्रादिषु वस्य पादशब्दस्य कारस्य लोपो वक्तव्यः ॥ सहस्रं वा दायस्या सौ सहस्रपातः ॥ व्याघ्रस्य
 पादा विंशतिपादौ यस्य सः व्याघ्रपातः ॥ शस्य दोस्वरे पदादेशश्च वक्तव्यः ॥ द्विपदः ॥ द्विपदा ॥ द्विपाष्ठा ॥
 द्विपाद्भिः ॥ इत्यादि ॥ व्याघ्रपदः व्याघ्रपदा ॥ व्याघ्रपाष्ठा मि सादि ॥ टा उका ॥ समासे सति टौ उका इति अ ४
 प्रसया भवति ॥ टकारस्तत्पुरुषेण योऽप्रकारेण द्वा एव च ॥ ककारस्तु बहुव्रीहौ उकारसर्वतो मतः ॥
 नो कानां तस्य पदस्य टेनेति भवति स्वरस्य कारे च परे ॥ वा गृहणा क्वचिदुपधा लोपः ॥ अचिं सो
 महि मस्मि सोऽचिं तमहि मः ॥ अहो मध्यम मध्याह्नः ॥ कवीनां राजा कविराजः ॥ टकारोऽनुवंधी ॥
 र्थः ॥ कविराजो राज्ञोऽहो ॥ राजपुरं ॥ वाक् मनश्च वाक् मनसम् ॥ दक्षिणास्यादिशि पन्थाः दक्षिणा
 पथः ॥ अहश्चरात्रिश्च अहोरात्रेण ॥ द्वे त्रयः परिमाणे येषां नो द्वित्राः ॥ पञ्चषट् परिमाणं येषां ते पंचषाः
 बहुवो राजानो यस्य नगव्यं सा बहुराजः ॥ अत्रोत्तरे लोपे क्रते प्रापं ॥ चतुर्वक्ता रोय
 स्मिन् सा बहुकतको यत्नः ॥ **इति बहुव्रीहिः** ॥ ॥ कर्मधार्यस्य ल्यार्थः ॥ पदद्वयतुल्यार्थे च कर्मनिश्च
 ते सति कर्मचारय सञ्ज्ञकसमौ सो भवति ॥ नीले च तत उत्पले च नीलो पलं रक्ता चासौ लता च र
 तं लता ॥ पुमांश्चासौ को किलोऽयं सको किलः ॥ पुंसः ॥ स्वये संगे गंतस्या लोपो वक्तव्यः ॥
 नाम्नश्चक्रता समासः ॥ प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्चक्रांदतेन समासतत्पुरुषो भवति प्रकर्षणवादः ॥
 प्रवादः ॥ कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ सहादेसादिः ॥ समासे सति सहादेसादिर्भवति ॥ क्वचिन्न ॥

नसपुते श्रुतनासिके उकारः ॥१॥

सारं
२७

यथासहचरः ॥ पुत्रेण सह वर्तते स पुत्रः ॥ सह संति रसं सधिसमिति रयः ॥ सह संति रसं इति ते वा ॥
सधिसमिति रयः श्रेयसा भवन्ति ॥ सहाय्यतीति सधुः ॥ समम्यतीति सम्युः ॥ तिरो म्यतीति
तियुः ॥ क्रोकोतः ॥ कुशद्वयं तत्पुरुषे स्वरपरे कुरुवति ॥ कुत्सितमन्तदुदन्तम् ॥ इषद्वयं कदादि
कुशद्वयं इषद्वयं वर्तमानस्य कर्तृकं वैकोरसते प्रादेशा भवन्ति ॥ कुरुसं कोमं कवो संकाल
वर्णः ॥ पुरुषे वा ॥ कापुरुषः ॥ कुपुरुषः ॥ षषुते इतदशं स्तोरपदादे हं वाच्यम् ॥ इतस्य दत्तः ॥
षट् दंतायस्य सषोडशः ॥ षट्चदश चषोडशः ॥ षोडशः ॥ महत्तदेरा तं समं नाधिकरेण ॥ महत्तदपती
महत्तद्व्यासाची श्वश्रु महत्तद्व्यरः ॥ दिवो व्यावादेशः ॥ द्यौश्च भूमिश्च व्यावाहरी ॥ ज्ञां चान्यपति
श्च जम्पती ॥ दम्पती ॥ ज्ञायापती ॥ महती चासौ माया च महामाया ॥ आकृतिगणो योगप्रलोकके
चित् ॥ कचित्समासे तद्धिते च विभक्ते रलम्भवती ॥ कदाचनः ॥ लोकान्मृतः ॥ अप्सवो निर
स्य प्रपुयोनिः ॥ उरसिलोमा ॥ इदिस्य कुरुकरेकालः ॥ वाचो यतिः ॥ दिशो दंतः ॥ पश्यतो हरः
शाकपार्थिवदीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ शाकपृथिव्यासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः ॥ देवपू
जको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ॥ आदेश्य द्वे द्वे ॥ द्वे समासे सति कचिदादिपदस्य लोपो भवति
माता च पिता च पितरौ ॥ श्वश्रुश्च श्वशुरश्च ॥ श्वशुरौ ॥ दुहितौ च पुत्रश्च पुत्रौ ॥ कर्ता च कर्तृ
पूर्वपदस्य कारो वा वक्तव्यः ॥ माता पितरौ ॥ द्वे द्वे त्रिसुर्वदिह्मवा ॥ वर्णाश्च श्वश्रुमाश्च इतरे
च वर्णाश्च श्वश्रुमेतरे वर्णाश्च श्वश्रुमेतरे ॥ सकारे समासे सवादिह्म कायन्ति ॥ वैयधिकरणे वहुवैठो
मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ उपमानागम्यस्य कारो वक्तव्यः ॥ कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यः ॥

धा

ज्ञायापती
द्वयं जम्प
मोवाद्
मावा
निपास
तो ७

स्यसकुमुदगंधिः॥ तं सस्य गमने यस्य साहं स गमना॥ दिक्कुंखे स ज्ञायाम्॥ दिग्वाचि
न संख्या वाचि न श्रद्धा समानधिकरणे न स ज्ञायामेव समस्य ने सतत्पुरुषः॥
विग्रहो निस समासाः॥ अश्वपदविग्रहोपि॥ दक्षिणाग्निः स समासाः॥ ॥ ॥ इति समासाः
॥ ॥ अपत्येऽप्यनामोपसर्गः॥ एप्रसयो भवति॥ उपगोरपसमिति विग्रहे॥ समासप्रसयो
रिति वक्ष्ये लोपः॥ एकादेशोच्यते॥ आदिस्वरस्य निमित्तचपरे॥ स्वरस्य मध्येयः प्रादिस्वरस्य
वृद्धिर्भवति त्रीतिरीचतद्विनेचपरे॥ बोऽवसरे॥ उकारस्योकारस्य च अक्षरेति स्वरस्य चोकारस्य च
प्रोपगवः॥ वृद्धिस्तथाप्यं वासिद्धः॥ जोतमस्याप्यं जोतमः॥ वैष्णवस्य इति॥ न सन्निध्यै
इ॥ यच्च वृद्धौ संधेयौ संधिद्यौ तयोः संधियसंयुचिस्वरस्य न वृद्धिः॥ किंतु तयोर्दुर्गागमः॥
वर्णविश्लेषं क्रत्वा॥ यकारस्य पूर्वमिडागमः॥ वकारस्य पूर्वमुडागमः॥ पश्चात्त्वृद्धिः॥ कंडुरस्य
मातरशब्दस्य ककारस्य उर्भवति अक्षिपरे॥ षष्ठाणमातरि॥ षष्ठ्यमातरणमपसंघाणमात
रः॥ केचिन्नासां जमाद्रव्यमात्रत इज नरेषु प्रकारात्ताज्जामोः न वि शब्दपसंयुचि इजप्रस
यो भवति॥ यस्य लोपः॥ देवदत्तस्यापसं देवदत्तिः॥ पौरंदरिः॥ वृद्धादेशेन वक्तव्यः॥ वृद्धोपसं
वाहविः॥ उपविदेपसं प्रोपविंदविः॥ एषा य ए ए न एणि यो॥ गगनि कात्रिणि पितृस्वरस्य
देश्य॥ गगादेन कादेशो आदेशो लोका मितव्यस्य देश्य॥ एषा अपन ए ए य एणीय इत्येते
प्रसया भवन्तपसुर्थे॥ गगस्यापसंगार्थः॥ वास्यः॥ नाकायनः॥ अमुष्णाय ए॥ अत्रेयः॥ क
पयः॥ गंगेयः मातृयः॥ पितृष्वस्वरपसं वैतव्यस्थि यः॥ मातृष्वस्थि यः॥ मातृपितृभ्यां हा म कृत्वा

सा ३०

२८

मातृपित्रिभ्यां ह्यमृतप्रसयो भवति ॥ मातृपिता मातामहः ॥ पितृपितापितामहः ॥ लुक्व ॥
उत्तेकचित् ॥ अपत्ये उत्पन्नस्य प्रसयस्य क्वचित् बहुते लुक् भवति ॥ गार्ग्यः ॥ अत्रयः ॥ वसि
ष्ठाः ॥ देवते दमर्षे ॥ देवताये इदमर्थोक्तं ॥ वक्ष्यमाणं प्रसयो भवति ॥ इन्द्रो देवतामस्य
एहं हविः ॥ सोमो देवतामस्य सोम्यं ॥ देवताये मिदं वक्ष्यं देवते ॥ क्वचिद्वयोः ॥ पूर्वोत्तर
पदाद्योस्वरयो क्वचिद्वद्विभवति ॥ जिह्वाति चतुर्द्वि ते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते अस्य ॥ अग्नि
मारुतं कर्म ॥ सहस्रोभावः सौहार्दं गम्य भवति ॥ अत्रावक्तव्यः ॥ एतौ वा उक्ता प्रसयविषया
नरे एतौ वा भावन्ति ॥ अजो जेवयि स्य सोऽजगुः ॥ शिषः ॥ तस्ये च नुः ॥ अजगवः ॥ अ
जगवम्बा ॥ कुमुदगन्धेर्वसं कौमुदगं च ॥ असुरस्यापसंस्थासुर्यः ॥ विस्मो रिदं वै
सवं ॥ ते रिदं गम्यम् ॥ कुले भवं कौल्यम् ॥ कुलस्येदं कौल्यम् ॥ तव इदं सदीयम् ॥ चतुरस्य
लोपो ययो ॥ तर्पः ॥ तुरियः ॥ अन्यस्य दक् ॥ अन्यशब्दस्य दगागमो भवति ॥ अन्यस्य दं अन्यरी
यम् ॥ अर्द्धजरतीयं ॥ दक्षिणपश्चात्सुरस्स ए ॥ दक्षिणायः पश्चात्सः ॥ पौरस्सः ॥ कारका
क्रियायुक्ते ॥ कारकाद्व्येते प्रसयो भवति ॥ क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि च विधेये ॥ कुकुमे
नरतं कौकुमम् ॥ मथुराया अगस्त्यजानो वा माथुरः ॥ धुरं यत्नं नीति धुर्यः धौधः ॥ केने
येकाः ॥ कारकात्काइन इयदकरसेते प्रसयो भवति ॥ भवाद्यर्थे बुधिवर्ज्ये षां वै क्व कल्पिकं
क्व एति भवः ॥ कारनाटकः ॥ क्व एति को च ॥ क्व ममादागस्त्यजानो वा गामी ए ॥ सधीवि

धा

३

२८

तुः॥ नामोऽस्यैव प्रत्ययो भवति॥ उकारोऽनुवधात्॥ जोरस्यास्तीति जामान्॥ जामती॥ श्रीरस्यास्तीति श्रीर
मान्॥ श्रीमती॥ अइकोऽस्यैव॥ नामोऽस्यैव प्रत्ययो भवति॥ मस्यैव॥ वैयं यंती पतका प्रस्यास्तीति वैयं यंती॥
माया प्रस्यास्तीति मायिक॥ माकोऽपधात्॥ अहिने॥ मकारोऽपधात्॥ दकारोऽपधात्॥ दकारोऽपधात्॥ वदि
नो प्रत्ययो भवति॥ सस्यैव॥ किम्वान्॥ लक्ष्मीवान्॥ धनवान्॥ धनी॥ धनी॥ दुर्गती॥ दुष्यन्॥ दुष्यती
भूमिः॥ तन्नितादिभ्यश्च॥ तन्निवान्॥ मरुत्तान्॥ एतत्किम्यत्तु दभ्यः परिमाणं वतुः॥ एभ्यः परिमाणं
ते प्रत्ययो भवति॥ यत्तद्वारा॥ यत्तद्वारात्वे मभवति॥ वतौ परे॥ यत्परिमाणं मस्यास्तीति यावान्॥ तावा
न्॥ किमः॥ कियंश्च॥ किमशब्दस्य किरादेशो भवति॥ वतौ वकारस्य यकारादेशः॥ किमपरिमाणं
स्य कियान्॥ अइश्चैते दोषा एतेषु द्रव्येषु दृश्यमाना भवति॥ चतौ वरेऽण दशश्च॥ इशाभावपक्षे चेतो
र्वका स्य यकारः॥ एतत्परिमाणं मस्या एतावान्॥ इत्यान्॥ तदोदेरितलः॥ तदितलः॥ श्रौतयेदं ता
दुरः॥ दंतुरः॥ आहूदेतुः॥ आहू प्रस्यास्तीति आहूतुः॥ कपालः॥ अस्मायामेधास्त्राभ्यां प्रस्यैवि
निर्वक्तव्यः॥ तपोऽप्रस्यास्तीति तपस्या माया प्रस्यास्तीति मायायी॥ मेधावीस्त्रावी॥ वाचो ग्मिनिः
वाग्मी॥ प्रालाटो कुलितभाविणि॥ वाचालः॥ वाचाटः॥ इषदपरिसमाप्तौ कल्पदृश्यदृशीया प्रसया
भयनिः इषदपरिसमाप्तः॥ सर्वज्ञः॥ सर्वज्ञकल्पः॥ इषदपरिसमाप्तः पदुदृश्यः॥ पदुदृशीयः॥ प्रशंसा
योरुपः॥ प्रशंसो वैयाकर्णः॥ वैयाकर्णरूपः॥ कुत्सा योपाशः॥ कुत्सितो वैयाकर्णे योपाकरणपा
शः॥ भूतपूर्वचरः॥ पूर्वदृष्टः॥ प्रदृश्यः॥ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादि॥ मयः॥ अने प्रचुरमत्रान् मेयो
जतः॥ मदीविकारो मन्मयो घटः॥ स्त्री प्रधानमस्य स्त्रीमयो जातमः॥ अमृतं स्वरूपमश्वममृतमयः

श्रुदः॥ तदधीते वेती सुवाण वताव्यः॥ व्याकरणमधिते वेति विमर्शः॥ न सञ्चिद्योर्द्वयं॥ सन्
धे जायते सन्धिजो सन्धियौ च तौ चो सन्धिचौ तयोऽस्य सन्धिः स्वस्येन कर्तुः॥ किन्तु॥ तयोर्द्वयमः
वर्णविशेषकता॥ यकारात् पूर्वमिडागमः॥ पश्चाद्दि॥ वैयाकरणः॥ श्वेभनोऽस्यैव॥ स्वस्यैवैति
शो वष्वः॥ द्वारादीनाम्॥ द्वारेति युक्तौ दोषादिकः॥ इतो जातार्थः॥ लज्जा जाता प्रस्य लङ्गितं॥ तत्र त
मयस्तिष्ठान्प्रकर्षी॥ प्रतिशययेत्तत्र तम इत्तु इत्तु इत्तु प्रसया भवति॥ प्रतिशयेन क्रमः॥ क्रमं ततः
क्रमात्तमः॥ इयस्तिष्ठेति विवक्तिवत् क्रमो प्रतिशयनलघुलघीयानलघीयसीलघिष्टः॥ पापीया
न्॥ पापिष्टः॥ गृह्यदेरिष्टमेयसु गतादिष्वलोपश्च॥ प्रतिशयेन गुरुः॥ गरीयान्॥ गरीयसी गरीष्ट
गुरोर्भाविः॥ गरिमा॥ प्रतिशयेन प्रेयः प्रेयान्॥ प्रेष्टः प्रियस्य भावः प्रेमा॥ प्रस्यस्य कनेयवो॥ प्रतिशयेन
प्रत्पः॥ कनीयान्॥ कनिष्टः॥ यवीयान्॥ यविष्टः॥ दूरस्य देवः॥ प्रतिशयेन दूरः दूरीयान् दविष्टः॥ प्र
शस्यश्च॥ प्रतिशयनप्रशस्यः॥ प्रशान् प्रेष्टः॥ दृष्टस्य दृष्ट्या॥ इलोकोऽप्याशब्दा दीयसः॥ प्रतिशयेन
दृष्टः॥ ज्ञायान् जेष्टः॥ दीर्घस्य द्राघः॥ प्रतिशयेन दीर्घः॥ द्राघीयान्॥ द्राघीष्टः॥ वतोरिष्टेर्पिः॥ वतो
रुत्तरस्यैव प्रस्यस्य इकारस्य घिरादेशो भवति॥ वतो स्थाने भूश्चादेशः॥ वतो लोपोऽस्य वतोः॥
भूयान्॥ लघिष्टः॥ किम्वयादास्या ताद्य॥ तत्र तमयो रा म्वक्तव्यः॥ किन्तराम् किन्तु मा॥ कुत
सतराम् परमाणावः॥ कुतस्तमा॥ तेषामास्मकतुल्य॥ पयति तराम् पयति तमा॥ परिमाणं दद्या
दयः॥ परिमाणं दद्यात्॥ दयसु रमात्र इत्तु ते प्रसया भवति॥ तानुपरिमाणं मस्या स्यास्तीति जो
नुदपनेन जले म॥ पुरुषमात्रे॥ शिशोऽयसः॥ इयो वहुनां वैवक्यं निदृष्टिः॥ किमदिभ्यो उत्तर उ

ज्ञानांतर्गतं ननु पर्यस्तुष्टं दृश्यते रजः न स्यादिति शतमोर्गोपरमाणुः स उच्यते ३

सारं
३०

तमो प्रसवो वता व्यो॥ कतरम्भवतोः कस्वः॥ कतरमो भवता तत्रिकः॥ भवतो र्यत रस्तर्किक सतर उरुणा न
संख्यो यविशेषावधारे द्वित्रिभ्यां तियः॥ द्वयो संख्या पूरा द्वितीयः॥ त्रिसंख्य सारणम्॥ तृतीयः॥ वचन
रोख्यट॥ वचन सङ्ख्या पूरकः॥ चतुर्थः॥ कति कति पयाभ्यां त्रिः॥ कति त्रिः॥ कति पयः पञ्चाद मेटा प
न्यमः॥ सप्तमः॥ एकादशोद दट॥ एकादशः॥ द्वादशः॥ द्वित्रिभ्यां द्वयोः स्याः॥ प्रष्टादशः॥ विशया
देत मट॥ विशते स्तिले पो त्रिः॥ विशः॥ शताद नि सप्त॥ शत तमः॥ संख्याया प्रकारधा॥ द्विधा त्रि
धा चतुर्धा॥ गुरो वा द्वेधा॥ त्रिधा॥ क्रियाया चतौ कोटयम्॥ पंचषट्चकारा मुक्ते पंचक्रातः॥ द्वित्रिभ्यां स
द्विरुक्तम्॥ त्रिरुक्तम्॥ वहादेश स॥ वहुनिभुक्ते॥ वहुशः॥ तया यदौ सङ्ख्याया॥ द्वि तयम् वितयम्
द्वयम्॥ त्रयम्॥ स्त्रीपुंभ्यां न जस्तत्रौ॥ स्त्रीणम्॥ पौ॥ स्मम्॥ शेषानि पास्यः॥ का संख्या चेकाते कति॥ ॥
॥ इति तद्वित प्रक्रिया समाप्ता॥ ॥ ॥ इती श्रीभूत भूति स्वरूपा नार्य विरचित सारस्य
तस्य पूर्वार्द्ध समाप्तम्॥ ॥ प्रथमस्तु॥ ॥ सम्बत् १८८४ काल युक्ते दे॥ पौशा क्र ह्मा मा वस्याम्
भौमदिने प्रथम प्रहर चंद्रास्ता त्रुक्रमेण सारस्य तस्य पूर्वार्द्ध समापितम्॥ ॥ ॥ ॥

126
6

३०

तपण्योर्न
तीका

तो

भवः सधी वितः॥ तिरस्त्रितः॥ समीचेनः॥ कन्यायां भवः कतीनः॥ कचि ययलोपः॥ पुष्येण नष्टो नष्टुता पोण
मासी पोषी॥ इको वा॥ ह्राजः॥ ह्रात्रियः॥ श्रुक्रस्पदम्॥ श्रुक्रियम्॥ इन्द्रस्पदम्॥ इन्द्रियम्॥ अहो रियतीति
प्रक्षिकः॥ रा॥ इवरो तीति श्रुद्रिकः॥ चेदे भवः॥ चेदे कः॥ तर्किकः॥ प्रथम सर्वनाम्ना मकच प्राकटेः॥ उचैकै
की चकै॥ सर्वकः॥ सतनो॥ भवाद्यर्थे सतनो प्रसयो भवते॥ कुव भवः॥ कुवसः॥ कुतस्स॥ तव॥ अयतनः
संतनः॥ स्वायेऽपि॥ उक्ताः प्रसया स्वायेऽपि भवन्ति॥ देवदत्त एव॥ देवदत्तकः॥ चत्वार एव वस्मि॥ चतुर्वर्ण्य
चोर एव चोरः॥ अणि नयो र्युष्मदस्मदोस्तवकममकादि॥ अणि नयो र्युष्मदस्मदोस्तवकममकादि रादेव
भवति॥ तवेदम्॥ तावकम्॥ ममेदम्॥ मामकम्॥ तावकीने॥ मामकीने॥ युवयो र्युष्मा कम्वा अथ योष्माकः
योष्माकीने॥ अथ यो रस्मा कम्वा अथ यो रस्माकीने॥ वतुल्ये॥ तुल्ये सा प्रशेऽयं चित्रस्योभ
वति॥ चंद्रेण तुल्यं चंद्रवज्रमुखम्॥ भावे तल्यणः॥ शब्दस्य प्रवृत्ति निमित्तं॥ भावः॥ तस्मिन् भावतल्यण
इति प्रसया भवन्ति॥ ब्राह्मण स्पजा वा ब्राह्मण ता॥ तान स्पनि सं स्त्री लिग सादा प॥ ब्राह्मण ह्म
लो नोर्नुषम्॥ ब्राह्मण्यम्॥ समाहार ता गुरण्य॥ वयानो समाहार स्त्रेता॥ जनानां समाहारः जन
ता॥ सौमनस्यं॥ सौमन्यम्॥ वैदुष्यं॥ कर्मण्यपिय एव कर्म्यः॥ ब्राह्मण्य कर्म ब्राह्मण्यम्॥ रा॥ कर्मरा
ज्यं॥ राजण्यम्॥ नोवेति तिले पः॥ लोहितो देर्दि मनु॥ लोहितो देर्भावे इमं प्रसयो भवति सचवित
लोहितस्य भावः॥ प्रलेपितेति मा॥ अलोभायः॥ अलोभुः॥ कदाभायः॥ लोभिमा॥ महतो भावः॥ महिमा॥ अर
इमरि॥ अरकारस्य रेफो भवति इमनियरे॥ एयोर्भाविः॥ एचिमा॥ इच्छिमा॥ वहा लोपोभ्य वहा॥ क
वहुस्तरेषां इमना दीन मि कारस्य लोपो भवति॥ वहा स्थाने र्वादे दंशः॥ वहा भावाभ्य र्वादे दंशः॥ अस्मै र्वा म स्म